

DE ANDERSGLOBALISERINGSBEWEGING: ONREDELIJK RADICALISME?

Yvette Jeuken¹

Abstract – The alterglobalist movement is often attacked for its inconsistent political claims and a lack of alternatives. Alterglobalism, moreover, is not taken seriously by political theorists since it does not abide to the (rules of) a viable argument. Alterglobalists in return reject these rules by replacing it with a discourse of their own, in which knowledge does not only serves a different purpose, but a completely different perspective on how normative claims can be deduced, is embraced as well. It gives rise to the question ‘what is being reasonable, really?’ This, however, does not preclude the possibility of a fruitful debate, since alterglobalists as well as political theorists are concerned with politics and ethics. A different understanding of the alterglobalist epistemology can be a basis for a critical self-reflection within the political sciences in general and more specific, a reflection on the assumptions on freedom.

Inleiding

De andersglobaliseringsbeweging is vanaf eind jaren negentig in de belangstelling komen te staan door grootschalige protestacties tijdens WTO-tops (“The Battle of Seattle”), G8-bijeenkomsten en haar kritiek op de Wereldbank en het IMF. De kritiek die de verschillende groepen binnen de beweging bindt, is dat zij de huidige verdeling van politieke en economische macht en de daarmee gepaard gaande verdeling van welvaart niet accepteren. De verdeling van de lasten van de economische welvaart die het Westen kent is ongelijk, en komt vooral op conto van ontwikkelingslanden. Activisten binnen deze politieke beweging eisen dan ook verandering en gebruiken hierbij onder andere het motto “Een andere wereld is mogelijk”.

De andersglobaliseringsbeweging bestaat uit een variëteit aan groepen en individuen die zichzelf labelen als andersglobalist, deelnemen aan acties of op *grass roots level* activiteiten ontwikkelen die passen binnen de “Do It Yourself”-cultuur, die vooral binnen de meer anarchistische kringen van de beweging aangehangen wordt. De participanten affiliëren niet met één specifieke ideologie, zowel anarchisten, socialisten, communisten als christenen maken deel uit van deze beweging. Sterker nog, voor velen is de diversiteit juist de kracht op basis waarvan de beweging kan floreren.

Vanuit de politieke theorie zijn tal van artikelen geschreven waarin felle kritiek wordt geuit op het denken van andersglobalisten. Deze kritiek richt zich onder andere op inconsistenties in het denken, daarnaast wordt het gebrek aan het bieden van een serieus alternatief voor de bestaande praktijken als onacceptabel beschouwd. In dit artikel wil ik betogen dat deze kritieken op sommige punten onterecht zijn en gebaseerd op een

¹ Drs. Y.R.H.Jeuken is werkzaam bij de sectie politieke theorie, vakgroep Politicologie, Radboud Universiteit Nijmegen, als junior onderzoeker aan het promotie project met de titel: The Question of Liberal Autonomy.

overtrokken beeld van de andersglobaliseringsbeweging. Het lijkt dat door de hevige kritiek de merites van het andersglobalisme over het hoofd worden gezien.

Momenteel wordt de andersglobaliseringsbeweging vooral gezien als een protestbeweging die overal tegen is. Er wordt dan ook vaak naar deze beweging gerefereerd als “antiglobaliseringsbeweging”. Dit heeft tot uitgebreide discussies met betrekking tot de naamgeving van deze politieke beweging geleid, maar ondanks dat verschillende groepen binnen deze beweging zich hebben verzet tegen deze naam, lijkt dit etiket moeilijk te verwijderen. Als we kijken naar de academische literatuur die er verschenen is met betrekking tot deze politieke beweging, lijkt dit beeld zich alleen maar te bevestigen. In feite zou een mildere term zoals “andersglobalisme” eveneens tekort schieten, het gaat hier volgens de kritieken immers om een politieke beweging met weinig potentie. Het lijkt echter misplaatst om een beweging die zich grote zorgen maakt om grote ongelijkheden in de verdeling tussen arm en rijk, milieuvervuiling, misbruik van individuen of grote groepen individuen (bijvoorbeeld in de vorm van slavernij) en misbruik van politieke en economische macht, simpelweg te diskwalificeren. Daarbij komt dat kwesties zoals rechtvaardigheid, gelijkheid en vrijheid ook belangrijke onderwerpen zijn die binnen de politieke theorie bestudeerd worden. De vraag is uiteraard wat een politieke beweging als de andersglobaliseringsbeweging te maken heeft met denkers binnen de politieke theorie en vice versa. Intuïtief is mijn antwoord hierop: veel. Het is belangrijk om te onderstrepen dat de kwestie van rechtvaardigheid voor beiden van cruciaal belang is. Daarnaast zien zowel andersglobalisten als politiek theoretici een belangrijke rol weggelegd voor het garanderen van *vrijheid* van individuen. Kortom, beide zijn begaan met dezelfde kwesties: ze zoeken alleen een andere weg om tot een oplossing van deze problematiek te komen.

Het doel van dit artikel is drieledig. Allereerst wil ik op de vraag ingaan of het beeld dat critici van de andersglobaliseringsbeweging schetsen wel juist is. Deze vraag behandel ik door op twee specifieke kritieken op de andersglobaliseringsbeweging in te gaan. Deze kritieken zijn geschreven door Marcel Wissenburg (2004) en Robert Talisse (2005). In deze kritieken wordt getracht aan te tonen dat de manier waarop andersglobalisten hun argumenten en ideeën nu tonen niet serieus te nemen is, het getuigt volgens een van de critici dan ook van onredelijkheid. Na de presentatie van deze kritieken probeer ik aannemelijk te maken waarom ik het oneens ben met deze auteurs. De voorname reden is dat beide een overtrokken beeld schetsen van de andersglobalisten, gebaseerd op een gegeneraliseerd beeld van de andersglobaliseringsbeweging. Deze generalisatie resulteert vervolgens in een onterechte beschuldiging. Dit leidt voor mij tot de volgende vraag “wat als...”, wat als andersglobalisten zonder theoretisch kader samenwerken, impliceert dit onbesuisd en ongericht handelen? Leidt het ontbreken van een theorie ertoe dat andersglobalisten onbesuisd en ongericht handelen? Mijn veronderstelling is dat dit niet aan de orde is, en deze veronderstelling tracht ik te ondersteunen met ideeën van Hannah Arendt. Ondanks dat er goede en sterke kritieken vanuit de politieke theorie te geven zijn ten aanzien van de andersglobaliseringsbeweging, ben ik van mening dat de beweging ook een zinvolle kritiek ten aanzien van de politieke theorie zou kunnen leveren. Ideeën over rechtvaardigheid reiken immers verder dan de kenmerkende ideaaltheoretische vorm. De noodzaak voor praktische relevantie en uitvoerbaarheid is inherent verbonden aan de levensvatbaarheid van concepten. Het is uiteraard de vraag of de manier waarop andersglobalisten hun kritiek uiten, dit standpunt op

de juiste manier uit de verf komt. In die zin denk ik dan ook dat het zinvol is om wederzijds naar de kritieken te kijken in plaats van het bij een eenzijdige beschouwing te laten.

1. Irrationele extremisten

Voor veel politieke theoretici is het aanvaardbaar om de ideeën van andersglobalisten als irrationeel en onderontwikkeld te zien, want zoals Wissenburg (2004) benadrukt “[the AGM] *shuns theory and theorizing*”. Een politieke beweging kan echter moeilijk aan academische maatstaven getoetst worden aangezien het belang van een dergelijke beweging zich op de politieke praktijk richt, en de taal die gebruikt wordt is anders dan die van academici. De kritiek die andersglobalisten op de bestaande praktijken in de economische en politieke sfeer uiten, mist volgens Wissenburg echter een analyse van de assumpties achter deze praktijken, en dit beperkt de andersglobalisten tot een zwakke evaluatie van de problematiek die zij aankaarten. (zie Wissenburg 2004: 496) Het probleem waar Wissenburg op wijst, is dat andersglobalisten gebrekkige alternatieven aandragen juist omdat de claims niet gededuceerd zijn vanuit theoretische *a priori* assumpties, en dus ontbreekt het de andersglobalisten aan een consistente rechtvaardiging van hun claims.

Volgens Wissenburg zullen de alternatieven die door andersglobalisten worden geoperd op deze manier geen levensvatbaarheid hebben, want het blijft beperkt tot het bekritisieren van “*faulty procedures resulting in suboptimal outcomes [and] not of intrinsically flawed procedures aimed at morally wrong outcomes.*” (Wissenburg 2004: 498) Wissenburg veronderstelt dan ook dat om valide claims te kunnen maken andersglobalisten een direct verband moeten leggen tussen “*justified means*” en “*justifiable goals*”. (Wissenburg 2004: 500) Voor Wissenburg is het dus noodzaak om een consistent raamwerk van ideeën te ontwikkelen, en deze ideeën moeten ook onderling consistent zijn. Daarbij komt dat deze ideeën zodanig geformuleerd moeten worden dat ze altijd heroverwogen en aangepast kunnen worden. Ten slotte wijst Wissenburg er nog op dat de andersglobalisten geen concept van het zelf hebben, ook dit moet volgens hem ontwikkeld zijn om uitspraken te kunnen onderbouwen met betrekking tot het menselijk welzijn.

Het idee dat Wissenburg hier verdedigt, dat andersglobalisten geen sterke argumenten in kunnen brengen zolang zij zich niet aan de “regels” van een “goed” argument houden, komt overeen met de opvatting van Robert Talisse (2005). Deze opvatting is terug te vinden in de argumenten die Talisse inbrengt in een discussie met Iris Marion Young (2000).

Iris Young verdedigt in haar artikel het handelen van “activisten”² die ervan beschuldigd worden zich als irrationele extremisten te gedragen omdat door hun acties (zoals boycotts, blokkades, e.d.) het politiek handelen wordt lam gelegd. Young veronderstelt echter dat deze vormen van actie wel degelijk als redelijk moeten kunnen worden be-

² Merk hierbij op dat Young niet verder definieert wat zij onder “activist” verstaat, een probleem dat Talisse ook al aanstipt in zijn artikel. Gezien de inhoud van Young’s artikel is het aannemelijk te maken dat onder Young’s activist de activisten die actief zijn in wat ik hier de andersglobaliseringsbeweging noem kunnen vallen.

stempeld. Zij is van mening dat je een reeks aan mogelijkheden, zowel in het denken als in het handelen, tot je beschikking moet hebben. De redelijkheid is namelijk gelegen in het weloverwogen oordeel dat voorafgaat aan de keuze voor een bepaald soort handelen. Een redelijk persoon zal dan ook in staat zijn om, en bereid zijn tot het rechtvaardigen van deze keuze naar anderen toe. (Young 2000: 676)

De definitie die Young hanteert laat aldus ruimte open voor diverse vormen van handelen, zolang deze handelingen maar voldoen aan de voorwaarde van “reasonable considered judgment”. Sit inn, boycott en andere vormen van protest waarin – in de daad zelf – geen ruimte meer is voor onderhandeling kunnen aldus als redelijke vormen van politiek handelen gezien worden.

Robert Talisse deelt deze mening met betrekking tot wat wel/niet redelijk is, niet met Young. Hij gelooft dan ook, vanuit zijn deliberatieve conceptie, dat een noodzakelijke voorwaarde voor redelijkheid afhangt van de rechtvaardiging voor het standpunt dat ingenomen wordt, maar ook van de bereidheid om naar kritiek te luisteren, bezwaren die aangetekend worden, en de rechtvaardiging die gegeven wordt voor alternatieven. (Talisse 2005: 427) Talisse stelt dat dit een noodzakelijke voorwaarde is omdat hierdoor ruimte open gelaten wordt voor de mogelijkheid dat de ideeën die mensen erop nahouden misschien wel incorrect of incompleet zijn, en dus moeten kunnen worden herzien. (Talisse 2005: 427) Er is dus een overeenkomst te vinden in de opvattingen van Talisse en Wissenburg omdat zij beiden van mening zijn dat claims in het politieke domein gerechtvaardigd moeten worden en altijd open moeten staan voor herziening. Het verschil is echter dat Talisse veronderstelt dat een publiek debat de juiste manier is om door middel van debat erachter te komen wat goede argumenten zijn. Wissenburg veronderstelt daarentegen dat de structuur van de argumenten zelf er het meest toe doet. Voor hem staat consistentie voorop, of dit nu publiekelijk of privaat tot stand komt, maakt verder niet uit. Young zal het hier in grote lijnen niet mee oneens zijn, maar stelt wel dat er situaties zijn waarin dit idee van redelijkheid niet toereikend genoeg is. Om deze reden stelt Young dan ook dat alternatieve politieke middelen met een ontwrichtende werking als positieve middelen moeten kunnen worden ingezet in het politieke domein en in die zin ook als redelijk kunnen worden bestempeld.

Het is duidelijk dat Talisse ontstemd is door Young's stelling want hij trekt een duidelijke lijn tussen wat hij wel/niet redelijk vindt. De activist is volgens deze indeling absoluut onredelijk, want zoals Talisse aangeeft “*the activist takes himself to know what justice is and what its implementation requires.*” (Talisse 2005: 428) en hiermee doet de activist, volgens Talisse, onrecht aan de complexiteit van de problematiek waar filosofen zich al jarenlang het hoofd over breken (zoals rechtvaardigheidskwesities, vrijheid, gelijkheid, etc.). Sterker nog, Talisse veronderstelt dat “*In the light of this literature, it is difficult to maintain the level of epistemic confidence in one's own views that the activist seems to muster; thus the deliberativist sees the activist's confidence as an evidence of a lack of honest engagement with the issues.*” (Talisse 2005: 429) Volgens Talisse beschikt de activist alleen over de mogelijkheid om tegenstanders aan te vallen, en legt hiermee iedere mogelijkheid tot debat lam. Daarnaast werkt dit ontmoedigend voor politieke participatie. Talisse veronderstelt dus dat het handelen van de activist in een politieke impasse resulteert.

Het ontgaat Talisse niet dat zijn ideaaltypische idee van een deliberatieve democratie ver van de politieke praktijk staat. De huidige democratische instituties kunnen hun

belofte niet volbrengen. In die zin onderschrijft Talisse de zorgen die door de activist onder de aandacht worden gebracht, maar maakt hij daarin duidelijk onderscheid in *de manier waarop* deze problemen opgelost kunnen worden. Young daarentegen is van mening dat de bestaande instituties exclusief zijn en dat elke vorm van deliberatie vanaf het begin af aan al verstoord is. Zij gelooft dan ook dat een werkelijke verandering van het discours alleen kan plaatsvinden door non-discursive middelen. Talisse meent echter dat argumentatie en rede onafhankelijk van ideologie kan opereren. Sterker nog, binnen deze vorm van logica zal het nooit voorkomen dat een bepaalde positie of een bepaald standpunt de voorkeur krijgt boven een ander. Dus komt Talisse tot de conclusie, als de activist niet bereid is om te delibereren, dan houdt de discussie simpelweg op. Waar Talisse op wijst, is dat de activist zich niet houdt aan het idee van redelijkheid zoals Thomas Nagel (1997) dat beschrijft. Nagel veronderstelt namelijk dat redelijkheid “*refers to nonlocal and nonrelative methods of justification – methods that distinguish universally legitimate from illegitimate inferences and that aim at reaching the truth in a nonrelativistic sense.*” (Nagel 1997: 5) Daarbij veronderstelt hij dat “*The essential characteristic of reasoning is its generality.*” (Ibid.) en dat “*To reason is to think systematically in ways anyone looking over my shoulder ought to be able to recognize as correct.*” (Ibid.) wanneer men niet in staat is tot generaliseren, dan vervalt het redeneren in subjectivisme. Deze kritiek is van belang voor het project van de andersglobalisten omdat zoals Nagel benadrukt “*Many forms of relativism and subjectivism collapse into either self-contradiction or vacuity – self-contradiction because they end up claiming that nothing is the case, or vacuity because they boil down to the assertion that anything we say or believe is something we say or believe.*” (Nagel 1997: 6)

Nagel stelt dan ook dat het van belang is om een onderscheid te maken tussen het bekritisieren van een argument en het uitdagen van rede. Enerzijds is het mogelijk om een argument te bekritisieren, het is dan noodzaak om aan te tonen dat er fouten in de redenering zelf zitten. (Nagel 1997: 8) De andere vorm van kritiek daagt de rede zelf uit, en Nagel stelt dat deze vorm van kritiek zich richt op dat wat zich presenteert als een “product van de rede”. Volgens deze lijn van argumentatie zijn bepaalde producten van de rede invalide omdat het niet voortkomt uit de rede. Het is daarentegen “*the expression of a particular personal or cultural perspective of less than universal validity, perhaps artificially rationalized or objectified in an act of intellectual self-deception.*” (Ibid)

De kritiek die Wissenburg en Talisse ten aanzien van het andersglobalisme uiten (en in Talisses geval ook richting Young), zijn beide gestoeld op het tweede type. Ten eerste geloven beide auteurs dat de rede een noodzakelijke voorwaarde is om juiste argumenten op tafel te krijgen. Merk op dat Wissenburg nog een stap verder gaat door te argumenteren dat het daarnaast ook van belang is dat de claims die gemaakt worden, voortkomen uit een consistent raamwerk van ideeën. Met deze kritiek raken Wissenburg en Talisse een filosofisch debat met betrekking tot de waarheid van logica en de rede dat mogelijk nog complexer is dan de rechtvaardigheidsdebatten die Talisse typeert als complex. Mijn kennis over deze materie reikt ook niet ver genoeg om hier verder op in te gaan. Waar ik wel op door wil gaan, is de veronderstelling van Talisse dat de activist een te groot epistemisch zelfvertrouwen heeft en dat “*the activist takes himself to know what justice is and what its implementation requires*”. Opmerkelijk is dat Talisse zelf deze claim niet voldoende onderbouwt, en de vraag is dan ook of dit niet een sterk

overtrokken beeld van de werkelijkheid is. Hetzelfde geldt voor Wissenburgs veronderstelling dat de andersglobalist het reflecteren op de eigen veronderstelling uit de weg gaat. Men kan zich afvragen of activisten hierdoor onbesuisd een ondoordachte mening verkondigen, maar blijft dan nog steeds de vraag overeind staan of het schuwen van theoretiseren problematisch is. Om op het eerste punt terug te komen, de andersglobaliseringsbeweging is een beweging die als zeer divers gekarakteriseerd moet worden. De grote variëteit aan groepen en individuen die actief zijn binnen de beweging of zich met de beweging affiliëren maakt het in eerste instantie al onmogelijk om gegeneraliseerde claims te maken. De stelling dat activisten onbesuisd handelen en zich niet beroepen op een consistent raamwerk aan ideeën hoeft dus niet te kloppen (er zijn immers groepen binnen de andersglobaliseringsbeweging die wel degelijk vanuit een rationeel doordachte argumentatie handelen). Een empirische nuance is dan ook noodzakelijk. Het voorbehoud werkt echter ook de andere kant op, het kan wel degelijk zijn dat er individuen en groepen zijn die – wat door sommigen bestempeld wordt als – lukraak en onbesuisd te werk gaan en sterk geloven in de juistheid van de eigen ideeën. Het is niet aan mij om hierover een sluitend oordeel te vellen, misschien zijn er gevallen waarin dit oordeel klopt. In het volgende wil ik echter betogen dat er (ondanks voorbehouden) wel degelijk gevallen zijn waarin dit oordeel niet juist is.

2. De beweging der bewegingen

Zoals al vele malen duidelijk is geworden, wordt de andersglobaliseringsbeweging dus gekarakteriseerd als een samengesteld geheel aan groepen en individuen met overeenkomstige maar ook sterk uiteenlopende ideeën. Aangezien er over een politieke beweging wordt gesproken, is er wel degelijk een aspect dat deze groepen bindt, namelijk dat zij allen kritiek hebben op het huidige economische en politieke proces van globalisering. De zorgen die geuit worden, zijn gericht op kapitalisme, armoede, arbeidsrechten, milieuvervuiling, slavernij, de bescherming van authentieke culturen, of zelfs dierenrechten. De verschillende groepen richten zich op een diversiteit aan doelen, om verschillende redenen en kiezen verschillende strategieën om hun eigen doelen te bereiken. Daarnaast is er sprake van overlap, samenwerking en (des)integratie van de verschillende groepen. Catherine Eschle stelt dan ook terecht dat de andersglobaliseringsbeweging gekarakteriseerd moet worden als “*heterogeneous and continually reconstructed.*” (Eschle 2005: 17)

Robin van Stokrom (2002) deelt de andersglobaliseringbeweging grofweg in twee delen op. Enerzijds spreekt hij van een “gematigd deel”, en hiermee doelt hij op groepen die grotendeels geïnstitutionaliseerd zijn. Deze groepen bieden meer concrete en aanvaarbare alternatieven, en zij focussen zich voornamelijk op het gebrek aan democratische controle. Deze groepen beroepen zich vooral op universele rechten om mensen en de natuur te beschermen. De vorm en samenstelling van deze groepen kan nogal verschillen, het kunnen NGO's zijn maar ook single-issue organisaties zoals ATTAC (Association pour la Taxation des Transactions pour l'Aide aux citoyens, gericht op meer democratische controle over financiën) of Jubilee (een organisatie die zich sterk maakt voor het kwijtschelden van de schulden van ontwikkelingslanden). De verschillende

groepen leveren immanente kritiek en eisen verandering binnen de grenzen van het bestaande systeem.

Het andere deel van de andersglobaliseringsbeweging wordt door van Stokrom gekarakteriseerd als het meer “radicale deel” van de beweging dat transcendentale kritiek uit. Deze radicale groepen zetten zich af tegen de bestaande politieke en economische systemen en eisen een radicale verandering, bijvoorbeeld op basis van een anarchistische of communistische ideologie. Zij zetten zich af tegen de macht van de neoliberale economie, en zijn van mening dat mensen worden gedwongen mee te doen aan de economische “rat-race” omdat zij afhankelijk zijn van het systeem. Mensen zouden zich op lokaal niveau moeten organiseren om meer controle te krijgen over hun eigen leven. (zie van Stokrom 2002: 40) Het radicale deel van de beweging uit kritiek grotendeels door middel van “grass roots action”³, protestacties en door het creëren van alternatieve gemeenschappen. Het gebruik van het internet is erg populair en wordt geregeld gebruikt als alternatief informatiekanaal (een voorbeeld hiervan is Indymedia). Deze vormen van activisme hebben als doel op fundamenteel niveau politieke en sociale verandering teweeg te brengen.

Jeremy Brecher (2002) stelt dat de diversiteit van de ideeën van andersglobalisten niet onder één idee of ideologie ondergebracht kan worden omdat de diversiteit het centrale kenmerk van de beweging is. Hij benadrukt dat het belangrijk is om te begrijpen wat “globalisation from below” is:

“not a shared utopia. Images of the good society range from a realization of the positive aspects of modernity in a democratic, scientifically and technologically developed, ecologically sound, and socially just world order to a return to life patterns of indigenous peoples, with many others in between.” (Brecher 2002: 62)

Brecher stelt dan ook dat de claims die door de verschillende groepen die actief zijn binnen de beweging een reflectie zijn van de specifieke ervaringen en tradities van deze groepen. (zie Brecher 2002: 23) Daarnaast stelt hij dat de andersglobaliseringsbeweging “[must] be understood as the collective withdrawal of consent to established institutions.” (Brecher 2002: 21) “[and] Self-organization in marginal locations and changing the rules of dominant institutions are intimately linked.” (Brecher 2002: 25) Brecher tekent hier echter bij aan dat er groepen zijn binnen de beweging die het bestaan van instituties niet bekritisieren maar wel de manier waarop zij momenteel functioneren. Dit komt overeen met wat van Stokrom tot het gematigde deel van de beweging noemt.

Eschle, van Stokrom en Brecher wijzen alledrie op de moeilijkheid om te spreken van een eenheid van andersglobalistische ideeën. Men kan ten hoogste enkele gegeneraliseerde veronderstellingen maken met betrekking tot een gedeelde zorg over het voortbestaan van waardevolle culturen en gemeenschappen. Andersglobalisten stellen namelijk dat het belang dat aan gemeenschappen wordt gehecht afneemt, en daarvoor in de plaats het individuele belang dominant is geworden. Daarnaast is volgens andersglobalisten de politiek sterk beïnvloed door machtige economische belangen die politieke besluitvorming corrumperen. In de kern komt het er dus op neer dat andersglobalisten

³ Hiermee wordt bijvoorbeeld DIY (Do It Yourself) bedoeld, het nemen van eigen initiatieven en het integreren van de politieke overtuiging in het dagelijks leven en in de dagelijkse handelingen, maar ook het op lokaal niveau en kleinschalig ondernemen van actie.

de economische macht, gestoeld op een neoliberale ideologie, als bedreiging zien voor het voortbestaan van waardevolle gemeenschappen.

De economische tendensen van de neoliberale economie hebben, volgens andersglobalisten, een koloniserend effect op de individuele identiteit en leiden tot een uniformiteit van identiteiten en afgestompt, op consumptie gericht gedrag. Het neoliberalisme leidt onherroepelijk tot een “race to the bottom” en gaat ten koste van sociale rechtvaardigheid. (zie: PGA Manifesto 1998) Solidariteit zal dan ook verdwijnen in deze individualistische gemeenschappen. Zowel de bedreiging van de verscheidenheid aan culturele gemeenschappen, als het doordringen van economische belangen in het politieke (en private) domein leiden tot de claim voor (meer/betere) politieke participatie, met andere woorden, de eis dat mensen de mogelijkheid moeten hebben om hun eigen leven te bepalen.

3. Het idee van eenheid

Het idee dat mensen zelf vorm moeten kunnen geven aan hun eigen leven, is een idee dat zowel Talisse als Wissenburg zullen onderschrijven. Talisse stelt zelfs nadrukkelijk dat deliberatieve democraten dezelfde doelen nastreven als de activist, maar dat ze in de keuze van middelen verschillen. Beide streven meer politieke participatie na, maar volgens Talisse zal de strategie die andersglobalisten kiezen averechts werken. Na de korte schets die ik gegeven heb van het activisme van de andersglobaliseringsbeweging, vraag ik me af of de stelling van Talisse dat beiden dezelfde doelen nastreven misschien iets te simpel is. Zowel Talisse als activisten zijn van mening dat in de werkelijkheid idealen als vrijheid, rechtvaardigheid of gelijkheid in het geding komen. Talisse stelt echter voor om een deliberatieve democratie tot stand te brengen. Een model dat erop gericht is om private, subjectieve veronderstellingen van individuen publiekelijk te maken en ter discussie te stellen. Het doel van dit publieke debat is in feite het objectiveren van de individuele opvattingen⁴. (zie: Young 1996: 121) Opvallend is de veronderstelling dat middels een publiek debat de rede macht(sverhoudingen) vervangt (of zou kunnen vervangen) en dat op deze manier consensus kan worden bereikt, zelfs over “contested issues” zoals abortus, de gelijkstelling van homoseksuelen, en euthanasie. Deze opvatting is gebaseerd op de assumptie dat argumentatie losstaat van ideologie. Young schrijft dan ook dat in een deliberatieve democratie:

“participants are careful to sort out good reasons from bad reasons, valid arguments from invalid. The interlocutors properly discount bad reasons and speeches that are not well argued, and they ignore or discount rhetorical flourishes and emotional outbursts. Putting forward and criticizing claims and arguments, participants in deliberation do not rest until the ‘force of the better argument’ compels them all to accept a conclusion.” (Young 1996: 121)

Zoals Young aangeeft, is dit model gebaseerd op de assumptie van culturele neutraliteit en universalisme en heeft dus als doel consensus te bereiken.

Young geeft aan dat er twee grote problemen bestaan in het idee van deliberatieve democratie. Ten eerste is dit het uitsluitende karakter van een publiek debat, en ten tweede

⁴ Oftewel, “public reasoning”.

de assumptie van eenheid. Het is dus de vraag dat als de rede in zichzelf al objectief zou kunnen zijn, of deelnemers gelijke kansen hebben om deel te nemen aan het publieke debat. Niet alleen hebben sommige deelnemers meer macht om hun mening te kunnen uiten, de vorm waarin meningen tot uiting moeten komen is ook bepalend – althans in het geval dat een mening als redelijk wordt beschouwd. Young stelt ook dat “*The norms of deliberation, finally, privilege speech that is dispassionate and disembodied. They tend to presuppose an opposition between mind and body, reason and emotion.*” (Young 1996: 124)

Het tweede probleem is de assumptie van eenheid. Volgens Young is het namelijk onmogelijk om consensus te bereiken in moderne samenlevingen die als zeer divers gekarakteriseerd moeten worden. Om deze consensus te bereiken moet er sprake zijn van een *a priori* “shared understanding” binnen deze gemeenschappen. Als er al zoiets als “shared understanding” bestaat, dan functioneert “de ander” volgens Young slechts als een spiegel waarin de eigen ideeën gereflecteerd worden. Niet alleen maakt Young hiermee duidelijk dat het problematisch is om objectief te redeneren, en vooral met het doel de beste uitkomst voor *allen* te creëren, Young trekt eveneens in twijfel of het redelijk is deze vorm van redelijkheid te claimen.

4. (On)Redelijk

Zowel Talisse als Wissenburg veronderstellen dat argumentatie volgens een vastgelegde structuur, hetzij privaats dan wel publiekelijk tot stand gekomen, de sleutel is tot een gelijkwaardig debat. Als een deelnemer niet aan deze voorwaarde voldoet, dan is hij of zij in feite gediskwalificeerd. Vanuit deze optiek is het dan ook niet meer dan logisch dat zowel Talisse als Wissenburg de activist aanspreken op wat zij als irrationeel gedrag bestempelen. Volgens beide ontbreekt het de activist aan een rationele argumentatie, noodzakelijk voor de claims die zij maken. Hiermee vervalt de activist in relativisme. Zoals al eerder gesteld, ben ik van mening dat de stelling van Wissenburg en Talisse incorrect is. In het voorgaande is namelijk al naar voren gekomen dat er wel degelijk activisten en groepen zijn binnen de andersglobaliseringsbeweging die hun acties baseren op theorieën of zich beroepen op een ideologie. De keuze voor actie als middel wordt door Talisse beschreven als een verlamming van het publieke debat en getuigt van een zekere (epistemologische) arrogantie, want in wezen maakt de activist hiermee duidelijk dat hij of zij *weet* wat rechtvaardigheid is.

Allereerst is het in sommige gevallen daadwerkelijk evident dat de activist wijst op ernstige ongelijkheden en onrechtvaardigheden en dat hij of zij dus *weet* wat rechtvaardigheid is. Zo hoeft men bijvoorbeeld niet te delibereren of te filosoferen om te weten dat bepaalde vormen van uitbuiting en armoede onrechtvaardig zijn. Dat niet alleen, rationele argumentatie tracht een objectieve waarheid aan het licht te brengen, dat wat Young eerder al als “eenheid” benoemde, namelijk die van “het beste/sterkste argument”. Of deze “objectieve” waarheid kan bestaan, is nog maar de vraag. Dit brengt mij naar het tweede punt dat ik wil maken, namelijk de vraag of alle andere vormen van handelen irrationeel zijn? Ik ben echter in de veronderstelling dat dit niet het geval hoeft te zijn.

Andersglobalisten maken deel uit van een politieke beweging, de claims die zij maken zijn politiek gesitueerd en hangen noodzakelijkerwijs af van ervaring. Toulmin (2001) stelt dan ook dat “*situations can influence actions even before being described in human language, so the action and the situation are not related in the way that a shorter text is related to the longer text from which it comes.*” (Toulmin 2001: 21) Toulmin veronderstelt vervolgens dat deze situaties het startpunt (kunnen) zijn van filosofische debatten. Vanuit dit oogpunt zou men ook het handelen van de activist kunnen bekijken. De activist benadrukt niet alleen het feit dat consensus in sommige gevallen simpelweg niet mogelijk is. Sterker nog, de impasse die veroorzaakt wordt, duidt misschien wel aan dat we bepaalde dingen niet met objectieve zekerheid kunnen weten, bijvoorbeeld wat rechtvaardigheid werkelijk *is* (en met objectieve zekerheid doel ik hier op de regels die men zoekt om rangorde aan te brengen in normatieve standpunten). De impasse die volgens Talisse door de activist veroorzaakt wordt, hoeft dan ook geen gevolg van het handelen van de activist te zijn, maar een probleem dat hier al aan voorafgaand bestond. Deze gedachte ligt in de lijn met de kritiek die Young uit op het begrip van deliberatieve democratie, dat de veronderstelling van eenheid en het doel om consensus te bereiken in hoge mate problematisch zijn.

De gedachte dat de activist weet wat rechtvaardigheid is, is in dit licht dan ook een overtrokken veronderstelling. Dit idee leidt eveneens tot een discussie op basis van de verkeerde veronderstellingen. Mijn impressie van de andersglobaliseringsbeweging is dan ook dat zij trachten verscheidene vormen van *om*rechtvaardigheid onder de aandacht te brengen, en aan te tonen dat een gebrek aan politieke vrijheid het onmogelijk maakt om verandering teweeg te brengen. Niet alleen de middelen die Talisse en Wissenburg ter beschikking stellen verschillen van de middelen die de activist inzet, maar ook de doelen die zij voor ogen hebben wijken af.

5. Vrijheid

Andersglobalisten geloven sterk in de noodzaak van politieke participatie. Individuen zouden over de mogelijkheid moeten beschikken om hun eigen beslissingen te nemen, zonder de inmenging van bijvoorbeeld economische en politieke belangen. Waar het andersglobalisten om gaat is dat individuen de mogelijkheid hebben om op verschillende manieren vorm te geven aan hun leven, zonder dat er bijvoorbeeld inmenging plaatsvindt van economisch sterkere. De claim voor vrijheid is dan ook een fundamentele (normatieve) claim die door andersglobalisten geuit wordt. Het concept van vrijheid dat andersglobalisten erop nahouden, is cruciaal in het bespreken van hun ideeën.

In de bespreking van de opvatting van vrijheid zoals andersglobalisten het tot uitdrukking laten komen, is het begrip van vrijheid zoals Hannah Arendt dat uiteenzet interessant om nader te beschouwen. Wat interessant is in Arendts ideeën, is dat zij een onderscheid maakt tussen bevrijding en vrijheid. Dit conceptuele onderscheid maakt het mogelijk om ook het handelen van andersglobalisten tweeledig te zien. Ten eerste de kritiek op de bestaande economische en politieke praktijk, en ten tweede het alternatief dat zij voor ogen hebben (ongeacht of dit gebaseerd is op een weldoordachte theorie). Het proces van “bevrijding” moet dan gezien worden als de periode waarin weerstand geboden wordt tegen de bestaande orde, waarin men zich afzet tegen de gangbare waarden

en normen. Het streven naar bevrijding resulteert niet automatisch tot een staat van vrijheid, want vrijheid wordt niet noodzakelijkerwijs nagestreefd. Bevrijding is een handeling die erop gericht is om bevrijd te worden van onderdrukking. (Arendt 1963: 26) Wanneer men het handelen van de andersglobaliseringsbeweging vanuit dit perspectief bekijkt, is het ook mogelijk om de redelijkheid op deze manier te onderstrepen. Het handelen van de andersglobalisten kan dan ook gezien worden als een poging tot bevrijding. De beweging is immers nog erg jong en het is de vraag hoe deze zich verder ontwikkelt. Er zijn vergelijkbare sentimenten die een rol spelen in het handelen tussen de revolutionaire bewegingen waar Arendt over spreekt, en de beweegredenen van andersglobalisten.

De ideeën van Arendt komen voort uit haar kritiek op de Amerikaanse samenleving in de tijd dat zij leefde. Arendt was ervan overtuigd dat tijdens en na de Amerikaanse revolutie er revolutionaire principes een rol hebben gespeeld in de politiek – hiermee bedoelt zij principes als publieke vrijheid en publiek geluk. Deze principes zouden een fundamentele verandering in de Amerikaanse maatschappij teweeg hebben kunnen brengen, maar zoals ze zelf stelt *“What remained of them in this country [America], after the revolutionary spirit had been forgotten, were civil liberties, the individual welfare of the greatest number, and public opinion as the greatest force ruling an egalitarian, democratic society.”* (Arendt 1963: 223) Volgens Arendt zijn de gevolgen hiervan desastreus voor de samenleving want zoals Cooper samenvat:

“modern society, devoted to abundance and the unceasing accumulation of wealth, has sacrificed durability, permanence, and stability for built-in obsolescence, quick consumption, and growth. Citizens today construe whatever they do primarily as a means of procuring the necessities and comforts of life for themselves and their families. Not only contemplation, but even work and action have lost their significance. The goals of our society are unlimited abundance and unending consumption – not durability or permanence, which are the ideals of homo faber (man the maker).” (Cooper 1976: 159)

Arendt gelooft dan ook dat vrijheid en politiek beschermd moeten worden tegen deze gevaren, en dit kan alleen wanneer men aandacht vestigt op de politieke praktijk, “the world of appearances”, in tegenstelling tot de wereld van ideeën en gedachten. Talisse zal het belang van “aanwezigheid” in het politieke domein zeker onderschrijven, maar waar hij de nadruk op legt is de noodzaak om de goede, redelijke argumenten boven tafel te krijgen. Deze veronderstelling is onherroepelijk een claim met betrekking tot wat “redelijk” is en wat niet.

De essentie van vrijheid zoals Arendt beschrijft, is gelegen in de handeling zelf. Dit is nauw verbonden met Arendts conceptie van het zelf. Zij ziet het individu als gedecentreerd subject, en ondanks dat ieder individu unieke karaktereigenschappen heeft die a priori bestaan – oftewel voordat een individu participeert in de samenleving – is interactie noodzakelijk voor de zelfrealisatie van het individu: het handelen. Het handelen is de essentie van het menselijk zijn omdat dit de *praxis* is, oftewel de plaats waar mensen worden *geactualiseerd*.

Arendts idee van vrijheid is nauw verbonden aan haar concept van handelen want door te handelen wordt het individu vrij, want volgens Arendt is *“The fundamental defining quality of action is its ineliminable freedom, its status as an end in itself and so as subordinate to nothing outside itself.”* (Yar 2006) en dus: *“freedom is only actualized where there are acting men who mutually appear before each other within a public*

realm.” (Cooper 1976: 150) Het concept van vrijheid dat Arendt heeft ontwikkeld wordt dus gekarakteriseerd door participatie en collectief handelen. Daarbij komt dat Arendt stelt dat “*Politics and the exercise of freedom-as-action are one and the same*” (Yar 2005)

De belangrijkste bedreiging voor het politieke is, volgens Arendt, wanneer individuen zich alleen nog maar bekommeren om hun eigen individuele belangen en hun individuele welzijn. Dit leidt tot “world alienation” in Arendts woorden, hierin komt haar kritiek op de moderniteit tot uiting. Arendt was een felle criticus van de consumptie-maatschappij, en ze geloofde dat ondanks dat welvaart mensen bevrijdt van armoede, diezelfde mensen de aandacht voor werkelijke vrijheid uit het oog verliezen.

Doordat Arendt het handelen zelf vooropstelt, verlegt zij tevens het zwaartepunt van wat als zinvol politiek handelen wordt gezien. Niet de rede en de kracht van de argumenten, maar het “aanwezig zijn” in het politieke domein, het deelnemen aan, oftewel het participeren in de politiek. Arendts concept van politiek geeft hierdoor eveneens reden om de vorm van het onconventionele handelen van andersglobalisten op zijn minst te tolereren.

Verder vertonen de zorgen die Arendt uit ten aanzien van het politieke overeenkomsten met de motieven die andersglobalisten aanzetten tot handelen. De veronderstelling dat andersglobalisten worden gedreven door het vrijheidsbegrip zoals Arendt het definieert gaat te ver, maar er is een parallel zichtbaar.

De nadruk die gelegd wordt op het actief deelnemen aan de politiek, de veronderstelling dat economische machten niet in het politieke domein thuishoren, en het actief vorm kunnen geven aan de eigen leefomgeving, veronderstelt een bepaald concept van het zelf dat zowel terug te vinden is in het denken van andersglobalisten als bij Arendt. In die zin ontbreekt het de andersglobalisten ook niet aan een mensbeeld of een idee van menselijk welzijn zoals Wissenburg veronderstelt. Andersglobalisten hebben hier wel degelijk opvattingen over, maar beperken zich echter niet tot een eng gedefinieerd begrip – iets wat theoretici zichzelf wel opleggen omdat dit anders ten koste kan gaan van de consistentie van het raamwerk van argumenten op basis waarvan zij hun conclusies (claims) trekken.

Binnen de politieke theorie wordt op allerlei verschillende manieren een poging gedaan om een soort van overkoepelende theorie of politiek systeem te ontwikkelen dat ruimte biedt aan verschillende, en zelfs conflicterende opvattingen ten aanzien van het leven (bijvoorbeeld democratietheorieën of het liberalisme). Ook is hier vanuit verschillende hoeken (bijvoorbeeld door communitaristen en multiculturalisten) kritiek op geleverd. De vraag is echter of het conflict over *conflict* opgelost kan worden. Andersglobalisten bieden misschien geen oplossingen, maar de vraag is of hen dat aan te rekenen is in de mate waarop hen dat nu aangerekend wordt. Als politiek theoretici de kritiek van andersglobalisten serieuzer zouden nemen, dan wordt duidelijk dat vanuit deze kritiek een aantal zwakke punten in de eigen debatten ook zichtbaar worden.

Conclusie

In het begin van dit artikel ben ik ingegaan op twee kritieken ten aanzien van het handelen van activisten binnen de andersglobaliseringsbeweging. Over het algemeen wordt het handelen en het actievoeren van deze politieke beweging niet serieus genomen omdat activisten, zoals de critici veronderstellen, onredelijk zijn. Andersglobalisten beroepen zich niet of nauwelijks op consistente argumenten, bieden geen alternatief voor hetgeen ze bekritisieren, en maken het aldus onmogelijk om een politiek debat te voeren. Het handelen van de andersglobalisten is in die zin dan ook onbesuisd en werkt ave-rechts in het politiek handelen.

In dit artikel heb ik allereerst proberen aan te tonen dat de kritieken van Marcel Wissenburg en Robert Talisse gebaseerd zijn op een overtrokken en incorrect beeld van deze politieke beweging. Zo zijn er binnen de beweging wel degelijk groepen en individuen die hun ideeën baseren op een consistente argumentatie, of een poging doen de ideologie die zij aanhangen consistent uit te werken. De vraag is echter of het ontbreken van de eisen die door Wissenburg en Talisse gesteld worden, impliceert dat activisten onbesuisd handelen.

Volgens Wissenburg is het noodzakelijk dat andersglobalisten hun ideeën dieper uitwerken. Het argument dat andersglobalisten maken tegen de huidige economische en politieke praktijken moet degelijk zijn; het moet gebaseerd zijn op assumpties van waaruit de argumenten geduceerd worden. De relatie tussen doelen en middelen moet transparant en logisch navolgbaar zijn. Daarnaast moet er ruimte voor herziening van het argument zijn. Voor Wissenburg is het niet zozeer relevant dat dit proces van redeneren publiekelijk is, de constructie van het argument zelf is relevant voor de kwaliteit. Dat neemt echter niet weg dat hij voorwaarden stelt aan wat gezien kan worden als een “redelijke bijdrage” aan het politieke debat. Hij stelt immers duidelijke eisen aan wat volgens hem een geldige politieke opvatting is. Talisse gelooft ook in het belang van een goed argument, alleen de manier waarop dit tot stand komt verschilt iets van die van Wissenburg. Talisse veronderstelt namelijk dat een publiek debat nodig is om de beste argumenten te kennen. In feite is Talisses argument een verlengstuk van Wissenburgs notie van een goed argument, want de argumenten die in dat publieke debat kunnen worden ingebracht zijn eveneens onderhevig aan de condities die Wissenburg noemt. Iris Marion Young is echter van mening dat wanneer iemand zich niet aan de “regels” van een goed argument houdt, dit niet per definitie veronderstelt dat dit onredelijk handelen is. Er zijn volgens Young situaties waarin deze onredelijkheid zeer terecht is. Deze situaties worden bepaald door twee problemen die in een (deliberatieve) democratie niet opgelost zijn, namelijk inclusiviteit en de mogelijkheid om tot een consensus te komen.

Volgens Young wordt de mogelijkheid om te participeren in een democratie onder andere bepaald door de sociaal-economische positie van dit individu. En doordat er specifieke eisen aan de taal van het politieke debat worden gesteld, vindt er wel degelijk een *a priori* selectie plaats. Dit selectieproces wordt door Talisse ontkend in zijn veronderstelling dat argumenteren *an sich* neutraal is en in die zin ook niet verbonden is aan een of andere ideologie. Het lijkt mij echter evident dat het kiezen van deze vorm van communicatie wel degelijk preferentie toekent aan een bepaalde vorm van spreken, boven andere vormen van spreken, en in die zin wel degelijk een uitsluitend karakter kan hebben.

Een tweede probleem dat Young aankaart, is de veronderstelling dat men consensus kan bereiken in een samenleving die door pluraliteit gekenmerkt wordt. De procedures die opgesteld worden binnen een deliberatieve democratie kunnen in sommige gevallen nooit tot een oplossing leiden waarin iedereen zich kan vinden. Over sommige issues zullen mensen het fundamenteel oneens blijven waardoor zowel onderhandelen als bijvoorbeeld het beslissen op basis van een meerderheidsstem niet tot tevredenheid leidt. In beide gevallen kunnen deze problemen ervoor zorgen dat “onredelijk handelen” de enige manier is om de onenigheid tot uitdrukking te laten komen, en misschien tot een betere oplossing te brengen.

Wanneer het handelen van de activist in dit daglicht wordt gezien, dan zijn er steekhoudende argumenten te vinden waarom een activist deze manier van handelen verkiest boven andere manieren. Dit gaat echter gepaard met onderliggende ideeën met betrekking tot het zelf en het menselijk floreren. De activist handelt namelijk vanuit bepaalde veronderstellingen ten aanzien van het individu waaruit blijkt dat hij of zij het idee aanhangt dat iemand de mogelijkheid moet hebben om zelf vorm te kunnen geven aan het eigen leven.

Andersglobalisten zijn dan ook van mening dat er (economische) factoren zijn die dusdanig invloed hebben op individuele levens, dat dit de vrijheid van het individu in de weg staat. Het streven van de andersglobalist kan in die zin dan ook als een streven naar bevrijding gezien worden zoals Hannah Arendt dat typeert. De activist wil zich losmaken van de bestaande orde omdat er factoren aanwezig zijn die de vrijheid van het individu inperken. In die zin bevindt de andersglobalist zich dan ook in een politieke praktijk, het handelen; een situatie waar de politieke theorie moeilijk grip op kan krijgen omdat het zich afspeelt in de empirie. In de empirie spelen verlangens (zoals het verlangen om steeds meer te consumeren), afwijzing, desinteresse (voor bijvoorbeeld rechtvaardigheidskwesities), maar ook woede en frustratie maken er onderdeel van uit (de drijfveren om bijvoorbeeld tot protestacties over te gaan): begrippen die slechts in beperkte mate onderdeel uitmaken van de normatieve theorie.

Bibliografie

- ARENDR H. (1963), *On Revolution*, The Viking Press, New York.
- ARENDR H., *The Human Condition* [1958] (1998), The University Press, Chicago.
- ARENDR H. (2005), *Truth and Politics*, in: Medina, J., Wood, D.(ed.), *Truth. Engagements Across Philosophical Traditions*, Blackwell Publishing Ltd., Oxford. Originally published in *Between Past and Future* in *The New Yorker*, February 25, 1967.
- AUDI R. (ed.) (2001), *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press.
- BENHABIB, S. (ed.) (1996), *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton.
- BRECHER J. (et.al.) (2002), *Globalization from below. The power of solidarity*, Second Edition, South End Press, Cambridge.

- COOPER L., *Hannah Arendt's Political Philosophy: An Interpretation*, (Apr., 1976), in: *The Review of Politics*, 38, 2, 145-176.
- ESCHLE C., MAIGUASHCA B. (ed.) (2005), *Critical Theories, International Relations and 'the Anti-Globalisation Movement'. The Politics of Global Resistance*, Routledge, New York.
- HARTMAN R., *Een eenzijdige intellectueel*, (15-03-2000), in: De Groene Amsterdammer, accessed 15-03-2005: http://www.groene.nl/2000/11/rh_arendt.html.
- MEDINA J., WOOD D. (ed.), *Truth. Engagements Across Philosophical Traditions* (2005) Blackwell Publishing Ltd., Oxford.
- NAGEL T., *The Last Word* (1997) Oxford University Press, New York.
- PGA, *People's Global Action Manifesto*, Geneva, February – March 1998, <http://www.nadir.org/nadir/initiativ/agp/en/pgainfos/manifest.htm>, accessed on 12 October 2005.
- STOKROM R., *Netwerken voor een rechtvaardige wereld. De wortels van de andersglobaliseringsbeweging in Nederland*, in Poldervaart, S., (red.) (2002), *Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*, Aksant, Amsterdam.
- TALISSE R.B., *Deliberative responses to activist challenges. A continuation of Young's dialectic* (2005) in: *philosophy & social criticism*, 31, 4, 423-444.
- TOULMIN S., *Return to Reason* (2001) Harvard University Press, Harvard.
- WILLIAMS B., *Morality. An introduction to Ethics* (1973) Penguin Books Ltd., Middlesex.
- WISSENBURG M., *Globotopia. The Antiglobalization Movement and Utopianism* (2004), in: *Organization & Environment*, 17, 3, 495-511.
- YAR M., *Hannah Arendt 1906-1975*, The Internet Encyclopedia of Philosophy, source: <http://www.iep.utm.edu/a/arendt.htm>, accessed on 03-03-2006.
- YOUNG I.M., *Activist Challenges to Deliberative Democracy* (2000), in: *Political Theory*, 29, 5, 670-690.